

Корсунь-Шевченківський — ключ до визволення Правобережної України

Валерій ГРИЦЮК, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Олександр ЛИСЕНКО, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор

У матеріалах і дослідженнях, присвячених визволенню України від нацистських окупантів, Корсунь-Шевченківська наступальна операція посідає особливе місце. В радянській історіографії «Сталінград на Дніпрі» представлено не лише як один із найяскравіших прикладів звитяги воїнів Червоної армії, а й як еталон проведення фронтової наступальної операції на оточення ворога. Нові архівні дані свідчать, що насправді воєнна реальність була не такою однозначною й набагато драматичнішою порівняно з оцінками і трактуваннями в опублікованих історичних матеріалах. Однак це аж ніяк не применшує значення перемоги в районі Корсунь-Шевченківського для успішного завершення третього етапу битви за Дніпро й подальшого визволення Правобережної України.

З листопада 1943 року у Ставці Верховного Головнокомандування розпочали планування стратегічних наступальних операцій наступної зимової кампанії. Їх назвуть сталінськими ударами. Другим з них стане визволення Правобережної України [1]. Одну з причин посиленої уваги до цього напрямку зумовило прагнення відбити у противника родючі українські землі до початку посівної й забезпечити збір урожаю вже 1944 року, а відтак покращити постачання продовольством армії та населення. Повернення важливих промислових і сільськогосподарських районів Правобережної України відкривало шлях для наступу Червоної армії на Балкани та Польщу.

Керівництво III Рейху намагалось вжити усіх можливих заходів для зміцнення оборони на південній ділянці Східного фронту. Гітлерівці закріпилися в районі Канева. Утримуючи цей плацдарм, військово-політична верхівка Німеччини переслідувала як оперативно-стратегічні, так і пропагандистські цілі: у Берліні все ще твердили, що солдати вермахту продовжують черпати воду з Дніпра.

Наприкінці 1943 року на території України зосереджувалися найпотужніші угруповання військ з обох сторін: загалом понад 4 мільйони військовослужбовців, 45 тисяч гармат і мінометів, 4 тисячі танків та майже стільки ж літаків. Саме сюди, де готувалася одна з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни, було спрямовано основні резерви.

Замисел оточення великого ворожого угруповання на Канівському ви-

ступі виник раніше замислу безпосередньо Корсунь-Шевченківської операції і полягав у тому, що війська 1-го та 2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили армії «Південь» і вийти до Південного Бугу. 1-й фронт повинен був завдати головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне й Христинівку. 2-й фронт мав наступати основними силами на Кіровоград і Первомайськ, а частиною сил – також на Христинівку з метою оточення та знищення великого ворожого угруповання, яке ще утримувало позиції на березі Дніпра та зосереджувалося в районі Канева, Умані, Сміли [2].

Розпочавши наступ 24 грудня 1943 року, війська 1-го Українського фронту до 12 січня 1944-го просунулися вперед на 200 кілометрів і перекрили основні шляхи відходу ворога. 38-ма армія 1-го Українського фронту 6 січня

оволоділа районом Липовець–Ільїнці–Жашків. В оперативному шикуванні ворожих військ утворився 80-кілометровий розрив. До 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії та 5-й гвардійський танковий корпус прорвалися в район Звенигородки. Це дало змогу перерізати комунікації з'єднань противника, котрі оборонялись на Канівському виступі.

Проте військам 2-го Українського фронту не вдалося виконати поставлених завдань. Затримавшись у боях за Кіровоград, 14 січня вони ще перебували за 120 кілометрів від Христинівки [3]. У директиві ставки від 16 січня 1944 року персональна відповідальність за невиконання завдань військами 2-го Українського фронту покладалась на його командувача [2, спр. 36, арк. 11]. Фактичні

результати бойових дій радянських військ дали підстави історичній науці пізніше поділити операцію на оточення великого ворожого угруповання силами двох українських фронтів, задуманої як єдине ціле, на дві самостійні фронтів операції: Житомирсько-Бердичівську (24.12.43–14.1.44) та Кіровоградську (5–16.1.44).

Отже, на середину січня ворог продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського, а війська 1-го та 2-го українських фронтів з 14–16 січня перейшли до оборони й нагромаджували сили й засоби для відновлення наступу.

Директивою від 12 січня 1944 року ставка уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на Звенигородсько-Миронівському виступі (пізніше його назвуть Корсунь-Шевченківським) шляхом одночасних ударів військ фронтів і з'єднання їх у районі Шполи [2, спр. 36, арк. 8–9]. Нове завдання для обох фронтів було простішим за попереднє завдяки переміщенню ділянок прориву ближче до Дніпра, що дало змогу оминати німецькі танкові заслони, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що дислокувалися на Канівському виступі.

Координація дій військ 1-го та 2-го українських фронтів покладалася на представника ставки Маршала Радянського Союзу Г. Жукова. За планами фронтів наступальних операцій вони мали з двох боків прорвати німецьку оборону й через три дні з'єднатися у Звенигородці, оточивши Корсунь-Шевченківське угруповання німецьких військ. Відстань між фронтами сягала 130 кілометрів [4]. Початок наступу було визначено: 1-му Українському фронту – 26 січня, 2-му – 25 січня.

Є документальні свідчення, що з'єднання 2-го Українського фронту в смузі 4-ї гвардійської та 53-ї армій розпочали розвідку боем з вечора 23 січня. За добу радянська піхота прорвала першу лінію оборони німців, просунулася на 2–5 кілометрів. Наступної доби було прорвано головну лінію оборони противника та створено сприятливі умови для введення в операцію корпусів танкової армії. Вранці 27 січня німецькі війська завдали контрударів силами 4-х танкових і 2-х піхотних дивізій. На деякий час ворогу вдалося закрити прорив і відрізати 20-ї і 29-ї танкові корпуси від основних сил фронту. Для відновлення становища був залучений 5-й гвардійський Донський козацький кавалерійський корпус.

З'єднання 40-ї та 27-ї армій 1-го Українського фронту перейшли в наступ 26 січня 1944 року після 35-хвилинної артилерійської підготовки. Коли оборону противника на ділянках обох фронтів було прорвано, війська почали оточувати вороже угруповання. На цьому етапі операції головна роль відводилася 5-й гвардійській танковій армії (командувач – генерал-полковник П. Ротмістров) 2-го Українського фронту й тільки-но сформованій 6-й

танковій армії (командувач – генерал-лейтенант А. Кравченко) 1-го Українського фронту. Рухомі групи танкових армій зустрілись у Звенигородці.

На 29 січня угруповання противника було відрізано від основних сил, а до 3 лютого створено суцільний фронт оточення, в яке потрапили загалом десять дивізій і одна бригада. Чисельність оточених військ, за радянськими даними, досягала 80 тисяч осіб (у деяких джерелах – 75 тисяч). Командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Е. Манштейн навів іншу цифру: 56 тисяч солдатів та офіцерів. Гітлерівці мали на озброєнні 1600 гармат і мінометів, близько 230 танків і штурмових гармат. 31 січня командувачем оточених військ призначили командира 11-го армійського корпусу генерала артилерії В. Штеммермана [5].

З 4 до 17 лютого нацисти здійснювали неодноразові спроби пробити «кільце» і з'єднатися з оточеними військами (8 лютого німецька сторона відхилила ультиматум радянського командування про капітуляцію). За наказом Е. Манштейна до зовнішнього фронту оточення стягнули 8 танкових і 6 піхотних дивізій і спробували прорватися у вузькій, 14-кілометровій, смузі фронту в напрямку на Лисянку силами 4 танкових і 2 піхотних дивізій. Водночас В. Штеммерман спішно створював ударне угруповання в районі Корсунь-Шевченківського. З ранку 12 лютого війська цієї групи пішли в атаку, розраховуючи прорвати фронт і з'єднатися зі своїми частинами. Їм вдалося прорвати оборону й відстань між оточеним угрупованням і військами, що наступали на зовнішньому фронті, скоротилася до 5–8 кілометрів [6]. Та 16 лютого, коли з'ясувалося, що наступальні можливості танкового корпусу вичерпані, Е. Манштейн наказав оточеним самостійно виходити з «котла». Важко передати словами те, що відбулося 17 лютого на ділянці, визначеній німцями для прориву. Радянські джерела повідомляють про повне знищення корсунь-шевченківського угруповання нацистів (55 тисяч убитих та понад 18 тисяч полонених). Загинув під час прориву і сам генерал Штеммерман.

Проте пізніше стало відомо, що частині німецький військ вдалося ви-

рватися з оточення. Для встановлення їхньої кількості потрібно врахувати загальні втрати. Е. Манштейн у своїх мемуарах стверджує, що з оточення вирвалося 30–32 тисячі вояків [7]. У томі «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.» вказано: «Майже 50 тисяч солдатів та офіцерів вермахту було вбито й поранено. Всього 30 тисяч гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши всю важку зброю» [8]. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для «оточених» під Уманню після прориву з кільця близько 30 тисяч німецьких вояків [9]. За архівними даними, загалом в районі активних дій зі знищення оточеного Корсунь-Шевченківського

угруповання взято на облік понад 10 тисяч похованих німецьких вояків, зокрема, на території Шендерівської селищної ради – 2516, Комарівської – 3005 [10]. Наймасовіші поховання – в місцях прориву з оточення.

Попри те, що повне знищення оточеного під Корсунь-Шевченківським угруповання німецьких військ виявилось одним із радянських міфів, це не змінює оцінки згаданої операції як визначної перемоги Червоної армії над сильним і небезпечним ворогом. Здійснення маневру на оточення завжди визнавалося найскладнішим видом операції, верхньою військовою мистецтва. Згадаємо, що 216 років до нашої ери в битві під Каннами з оточення вирвалося 16 тисяч воїнів римського війська, проте саме ця битва увійшла у воєнну історію як класичний зразок оточення противника та прославила навечно ім'я полководця Ганнібала. Успіх у такій операції ґрунтується, насамперед, на правильному використанні всіх видів збройних сил і родів військ відповідно до конкретних умов обстановки та їх чіткій взаємодії.

***

У результаті Корсунь-Шевченківської операції ворожі війська було остаточно відкинуто від Дніпра. Виникли сприятливі умови для подальших операцій Червоної армії на Правобережній Україні та визволення всього півдня країни від гітлерів-

44

ських окупантів. Вивільнилася значна кількість радянських військ, що дало змогу створити ударне угруповання для подальшого наступу 2-го Українського фронту на Умань і Могилів-Подільський. До того ж, запеклі бої в районі Канівського виступу прикували половину всіх танкових дивізій противника, що перебували на Правобережній Україні. Це сприяло успішним діям радянських військ на інших напрямках. Досвід, набутий у ході Корсунь-Шевченківської битви, використовувався й у подальшому, особливо під час проведення операцій на оточення. Варто віддати належне військовому командуванню, а тим паче мужності й героїзму десятків тисяч воїнів, котрі здобули цю перемогу. Втрати радянських військ в операції становили: 24 286 – безповоротні, 55 902 – санітарні, загалом – 80 188 [11].

Отже, Корсунь-Шевченківська операція була однією з основних фронтних операцій з числа проведених в рамках Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції. Вона стала прологом наступних Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської операцій радянських військ і ключем

до визволення всієї Правобережної України.

Джерела

1. *Бешанов В. В.* Десять сталинских ударов / Владимир Васильевич Бешанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.
2. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). – Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 34, арк. 313.
3. *Грицюк В. М.* Кіровоградська наступальна операція 1944 / Валерій Миколайович Грицюк // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 330–331.
4. *Грылев А. Н.* Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году / Грылев А. Н. – М.: Наука, 1970. – С. 55.
5. *Карсль П.* Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944 / Пауль Карсль. – М.: Изобразис, ЭКСМО, 2003. – 432 с.; *Нацмер О.* Операции окруженных сил: Немецкий опыт в России. Историческое исследование / Генерал-лейтенант Ольдвиг фон Нацмер и 7 др. – Вашингтон, Армейский департамент, 1952. – 74 стр. с илл. (11); *Meiser A.* Die Hlle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. – Schnellbach: Verlag Siegfried Bublies, 2000. – 384 p.

6. *Конев И. С.* Операции на окружение // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 7. – С. 79.

7. *Манштейн Э.* Утерянные победы. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 616.

8. *Лисенко О. Е.* Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 323.

9. *Сало А. Я.* Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «військова історія» / А. Я. Сало. – К., 2005. – С. 14.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 166, оп. 3, спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – 198 арк.; Ф. 166, оп. 3, спр. 350. Списки, сведения о воинах Красной Армии, захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ № 106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – 130 арк.

11. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 102.

Сім пострілів у Шевченка

Ніла ІВАНЕНКО

У вогні Другої світової палала Шевченкова земля. Війна зачепила нещадним крилом музей Кобзаря та його монумент над Чернечою горою.

Нагадаємо, що Літературно-меморіальний музей Шевченка (так у ті часи називався Шевченківський національний заповідник у Каневі) був закладений 1934-го. Спроектував його знаний архітектор Василь Кричевський. Пам'ятник Великому Тарасу роботи скульптора Матвія Манізера відкрили у 1939 році.

Коли в серпні 1941-го фашисти увійшли в Канів, вони мародерували й на території музею. Сума збитків, за свідченнями сучасників подій, становила 300 тисяч карбованців. Спочатку споруду пристосували під казарму. А з осені 1943-го до січня 1944-го там функціонував концентраційний табір – один із багатьох, створених загарбниками на Черкащині.

За час захоплення, окупації та визволення власне приміщення не зазнали істотної руйнації. Хоча у 1950-х заповідник капітально реставрували, сліди від куль і снарядів подекуди нагадують про війну і тепер. Сумним спогадом є прострелений наскрізь томик енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Гарматні снаряди вразили сходи до пам'ятника. Сім пострілів потрапили в скульптуру поета.

Як розповіла парламентському журналу «Віче» провідний науковий співробітник Шевченківського національного заповідника Зінаїда Панасівна Тарахан-Бережа,

у лютому 1944 року інвентаризаційна комісія детально оглянула музей та монумент і склала акт стосовно завданої фашистами шкоди. У ньому, зокрема, резюмувалося, що німецько-фашистські окупанти показали обличчя представників «культурної» нації: вони поглумилися над тим, що є святим для українського народу.

